

17. Філософія історії

С

Маркс К., Енгельс Ф.

а

Отже, це розуміння історії полягає в тому, щоб, виходячи саме з матеріального виробництва безпосереднього життя, розглянути дійсний процес виробництва і зрозуміти зв'язану з даним способом виробництва і породжену ним форму спілкування — тобто громадянське суспільство на його різних ступенях — як основу всієї історії; далі треба показати діяльність громадянського суспільства у сфері державного життя, а також пояснити з нього увсі теоретичні породження і форми свідомості, релігію, філософію, мораль і т.д., і т.д., і простежити процес їх виникнення на тій основі, завдяки чому, звичайно, можна показати весь процес загалом (а тому також і взаємодію між його різними сторонами). Це розуміння історії, на відміну від ідеалістичного, не розшукує в кожній добі яку-небудь категорію, а залишається весь час на *грунті* дійсної історії, пояснює не практику з ідей, а пояснює ідейні утворення з матеріальної практики і внаслідок цього приходить теж до того результату, що всі форми і продукти свідомості можуть бути знищені не духовною критикою, не розчиненням їх у «самосвідомості» або перетворенням їх у «примари», «химери» і т.д., а тільки практичним зруйнуванням реальних суспільних відносин, з яких постала вся ця ідеалістична нісенітниця, що не критика, а революція є рушійною силою історії, а також релігії, філософії і всякої іншої теорії. Ця концепція показує, що історія не розчиняється в «самосвідомості», як «дух від духу», і що кожний її ступінь застає в наявності певний матеріальний результат, певну суму продуктивних сил. Історично сформоване відношення людей до природи і одне до одного застає передавану кожному наступному поколінню попереднім поколінням масу продуктивних сил, капіталів і обставин, які хоч, з одного боку, і видозмінюються новим поколінням, але, з другого боку, диктують йому його власні умови життя і надають йому певного розвитку, особливого характеру. Ця концепція показує, таким чином, що обставини

такою ж мірою творять людей, в якій люди творять обставини. Та сума продуктивних сил, капіталів і соціальних форм спілкування, яку кожен індивід і кожне покоління застає як щось дане, є реальна основа того, що філософи уявляли собі як «субстанцію» і як «сутність людини», що вони обожнювали і з чим боролися. Це реальна основа, діяння і впливу якої на розвиток людей нітрохи не перешкоджає та обставина, що ці філософи як «самосвідомість» і «єдине» повстають проти неї.

Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.

Плеханов Г. а

Тут усе залежить від того, чи становить моя власна діяльність необхідну ланку в ланцюгу необхідних подій. Коли так, то тим менше у мене вагань і тим рішучіше я дію. І в цьому немає нічого дивного: коли ми говоримо, що дана особа вважає свою діяльність необхідною ланкою в ланцюгу необхідних подій, це значить, між іншим, що відсутність свободи волі рівнозначна для неї цілковитій *нездатності до бездіяльності* і що вона, ця відсутність свободи волі, відбувається в її свідомості як *неможливість діяти інакше, ніж вона діє*.

Коли свідомість несвободи моєї волі уявляється мені лише як повна суб'єктивна і об'єктивна неможливість діяти інакше, ніж я дію, і коли ці мої дії є водночас найбільш для мене бажаними з усіх можливих дій, тоді необхідність ототожнюється у своїй свідомості зі свободою, а свобода з необхідністю, і тоді я не свободний лише в тому розумінні, що *не можу порушити цю тотожність свободи з необхідністю; не можу протиставити їх одна одній; не можу відчутти себе обмеженим необхідністю. Але подібна відсутність свободи є разом із тим її цілковитим проявом*.

У 18 столітті люди, що займалися філософією історії, все зводили до *свідомої діяльності осіб*.

Після вражаючих подій кінця 18 століття вже аж ніяк неможливо було думати, що історія є справою більш чи менш видатних і більш чи менш благородних та освічених осіб, які за своєю сваволею прищеплюють неосвіченій, але слухняній масі ті чи інші почуття й поняття.

... Особи, завдяки даним особливостям свого характеру, можуть впливати на долю суспільства. Іноді їх вплив буває навіть дуже зна-

чним, але як сама можливість подібного впливу, так і розміри його визначаються організацією суспільства, співвідношенням його сил. Характер особи є «фактором» суспільного розвитку лише там, лише тоді і лише остільки, де, коли й оскільки їй дозволяють це суспільні відносини.

Зумовлена організацією суспільства можливість суспільного впливу осіб відчиняє двері впливові на історичну долю народів так званих *випадковостей*.

Випадковість є чимось відносним. Вона з'являється лише в точці перетину *необхідних* процесів.

Впливові особи завдяки особливостям свого розуму й характеру можуть змінювати *індивідуальний вигляд подій і деякі окремі їх наслідки*, але вони не можуть змінити їх загальний *напрямок*, який визначається іншими силами.

Особиста сила Наполеона постає перед нами в надзвичайно перебільшеному вигляді, бо ми відносимо на її рахунок усю ту *суспільну силу*, яка висунула й підтримувала її.

Отже, особисті якості керівників визначають собою індивідуальну фізіономію історичних подій, і елемент випадковості, в зазначеному нами розумінні, завжди відіграє деяку роль в ході цих подій, напрям якого визначається кінцем кінцем так званими загальними причинами, тобто насправді розвитком продуктивних сил і взаємними відносинами людей у суспільно-економічному процесі виробництва, що цим розвитком визначається. Випадкові явища й особисті якості знаменитих людей незрівнянно помітніші, ніж глибоко залеглі загальні причини.

Нарешті, вплив *особливих* причин доповнюється дією причин *одиночних*, тобто особистих якостей громадських діячів та інших «випадковостей», завдяки яким події дістають, нарешті, свою *індивідуальну фізіономію*.

Впливати на соціальну психіку — значить впливати на історичні події. Отже, у певному розумінні я все-таки *можу робити історію*, і мені немає потреби чекати, поки вона «зробиться».

Плеханов Г. До питання про роль особи в історії.

Тойнбі А. а

У дослідженні було описано шість представників виду (цивілізацій) — п'ять живих і один мертвий, а також дві групи реліктів.

Більш детальний аналіз виявив ще тринадцять представників. Отже, нами було ідентифіковано дев'ятнадцять суспільств: західне, православне, іранське й арабське (у даний час вони входять до ісламського), індуїстське, далекосхідне, еллінське, сирійське, китайське, мінойське, шумерське, хетське, вавилонське, андське, мексиканське, юкатанське, майянське та єгипетське. Досліджуючи основи кожного окремого суспільства, в одних випадках ми виявляємо, що воно споріднене з більш давнім суспільством завдяки наявності всесвітньої церкви. В інших випадках такий зв'язок не проглядається. Отже, ми визначили, що всесвітня церква є основною ознакою, яка дає змогу попередньо класифікувати суспільства одного виду. Іншим критерієм для класифікації суспільств є ступінь віддаленості від того місця, де дане суспільство виникло. Поєднання цих двох критеріїв дає можливість знайти загальну міру для розміщення суспільств на одній шкалі, для того щоб визначити місце кожного з них у безперервному процесі розвитку.

Спроба класифікації за критерієм релігії вибудувала такий ряд: по-перше, суспільства, які не пов'язані ні з наступними, ні з попередніми суспільствами; по-друге, суспільства, не пов'язані з попередніми, але пов'язані з наступними суспільствами; по-третє, суспільства, пов'язані з попередніми, але менш безпосереднім, менш інтимним зв'язком, ніж споріднення через всесвітню церкву, зв'язком, обумовленим рухом племен; по-четверте, суспільства, пов'язані через всесвітню церкву з попереднім суспільством; по-п'яте, суспільства, пов'язані з попередніми зв'язком більш глибоким, ніж батьківський, а саме: через передану з незначними змінами або взагалі без них, організовану релігію правлячої меншості. Всередині групи родинно пов'язаних суспільств можна розрізнити дві підгрупи залежно від того, чи належить джерело творчої сили внутрішньому пролетаріату батьківського суспільства, що створило універсальну церкву, чи це джерело чужорідного походження [с. 50].

Кількість відомих цивілізацій невелика. Нам удалося виділити тільки 21 цивілізацію, але можна припустити, що більш детальний аналіз розкриє значно меншу кількість повністю незалежних цивілізацій — біля десяти. Відомих примітивних суспільств значно більше. У 1915 р. західні антрополози Хобгауз, Уелер і Гінзберг, маючи намір провести порівняльне вивчення примітивних суспільств і обмеживши себе тільки тими з них, відомості про які були досить повні й достовірні, склали список приблизно 650 таких суспільств. Майже всі суспільства, наведені в списку, були на той час живими. Але порівнювати цивілізацію з примітивним суспільством — це все одно, що порівнювати слона з кроликом.

Одна з причин, яка породила оману «єдності цивілізацій», полягає в тому, що сучасна західна цивілізація поширила свою економічну систему на весь світ. За економічною уніфікацією, що ґрунтується на західній основі, пішла і політична уніфікація, що має ту ж основу і зайшла майже настільки ж далеко. Незважаючи на те, що політична експансія західного світу в наші дні не настільки очевидна й наступальна, як експансія економічна, проте близько 60–70 держав сучасного світу, включаючи також існуючі незахідні держави, у даний час виявилися членами (різною мірою) єдиної світової системи держав з єдиним міжнародним правом.

Помилкова концепція «єдності історії» на базі західного суспільства має ще одну невірну посилку — уявлення про пряму лінійність розвитку.

Це є не чим іншим, як найпростішим образом чарівної бобової стеблинки з казки, яка пробилася під власною вагою, не даючи паростків і не ламаючись під власною вагою. На початку нашої праці була спроба застосувати поняття еволюції до людської історії. Було показано, як представники того самого виду суспільств, виявившись в однакових умовах, зовсім по-різному реагують на так званий виклик історії. Одні відразу ж гинуть; інші виживають, але такою ціною, що після цього вже ні на що не здатні; треті настільки вдало протистоять виклику, що виходять не тільки не ослабленими, але навіть створивши більш сприятливі умови для подолання прийдешніх випробувань; є й такі, що йдуть за першопрохідцями, як вівці за своїм ватажком. Така концепція розвитку уявляється нам більш прийнятною, ніж старомодний образ бобового паростка.

Тойнбі А. Осягнення історії.

Шпенглер О.

а

Звільнити історію від особистих поглядів спостерігача, схильного зробити її історією якогось уривку минулого, поставивши йому за мету випадкову сучасність, що утвердилася в Західній Європі, і підкоривши його сучасним суспільним ідеалам та інтересам як критерію цінності всього досягнутого чи досяжного, звільнити історію від усього цього — мета наступного викладу.

Варто твердо пам'ятати: всяка спроба науково трактувати історію за самою суттю справи містить у собі частину суперечності, тому будь-який прагматичний історичний опис, яким би він не був, є компромісом. Природу потрібно трактувати науково, історія вима-

гає поетичної творчості. Все інше — несправжнє вирішення проблеми. Як повністю дозрілі утворення, кожне з яких є тілом духовної стихії, що досягнула свого повного завершення, можна розглядати китайську, вавилонську, єгипетську, індійську, античну, арабську, західну культуру і культуру Майя. Як культура, що перебуває у стадії виникнення перед нами, російська. Кількість культур, що не досягли зрілості, незначна: перська, хетська і культура Кечуа.

Культура зароджується в той момент, коли з первісно-духовного стану вічного-дитячого людства пробуджується і виділяється велика душа, деякий образ із потворного, обмежене і мінливе з безмежного і сталого. Вона розквітає на ґрунті обмеженої території, до якої вона і залишається прив'язаною, ніби рослина. Культура вмирає після того, як ця душа здійснить усю суму своїх можливостей у вигляді народів, мов, віровчень, мистецтв, держав та наук і, отже, знову повернеться в первинну духовну стихію. Її життєве існування, ціла низка великих епох, які постійно вдосконалюються, є глибокою внутрішньою, жагучою боротьбою за утвердження ідеї проти зовнішніх сил хаосу і внутрішньої несвідомості, де загрозово причаїлися ці суперечливі сили. Не тільки художник бореться з опором матеріалу і знищенню ідеї всередині себе. Кожна культура перебуває в глибоко символічному зв'язку з матерією і простором, у якому і через який вона прагне реалізуватися. Коли ціль досягнута й ідея, тобто весь спектр внутрішніх можливостей, довершений і здійснений у зовнішньому, тоді культура застигає, відмирає, її кров згортається, сили її надломлюються — вона стає цивілізацією. Вона — величезне сухе дерево в пралісі, де ще багато століть може виставляти своє гниле гілля. Ми спостерігаємо це на прикладах Єгипту, Китаю, Індії і мусульманського світу. Так, антична цивілізація часів імперії неосяжно розросталася з удаваною молододу силою і достатком, віднімаючи повітря й світло в молодій арабській культурі Сходу.

Я сподіваюся довести, що всі без винятку великі утворення: форми релігії, мистецтва, політики, суспільства, господарства, наук у всіх культурах одночасно виникають, завершуються і згасають, що внутрішня структура однієї цілком відповідає всім іншим; що немає жодного явища, що має в історичній картині глибоке значення в одній з них, до якого б не знайшлося паралелей у всіх інших, притому в строго показовій формі і на цілком визначеному місці. Але, щоб досягнути цю морфологічну ідентичність двох феноменів, потрібні зовсім інше проникнення і незалежність від видимостей переднього плану, ніж ті, які були досі звичними для істориків, які ніколи не могли б собі уявити, що протестантизм має свою паралель у діоні-

сівському русі, а англійський пуританізм на Заході відповідає ісламу в арабському світі.

З викладеного нами змісту культури, як деякого первісного феномена, і долі, як органічної логіки буття, впливає, що кожна культура неминуче повинна мати свою власну ідею долі, навіть більше того, цей висновок закладений уже у відчутті, що всяка велика культура є не чим іншим, як здійсненням й образом однієї визначеної душі. Ми називаємо це приреченням, випадком, долею... Причому жоден не може переживати почуття іншого, чиє життя є вираженням власної ідеї, а слова виявляються неспроможними точніше передати зміст — у всьому цьому саме і виражається той єдиний склад душі, щодо якого кожен для себе має повну достовірність.

Шпенглер О. Занепад Європи.

Ясперс К.

а

Історичний погляд створює конструкцію, яка визначає рушійні початки нашого розуміння людського існування. Картина історії стає чинником наших прагнень. Те, як ми мислимо історію, визначає межі наших можливостей, допомагає нам розкрити сенс речей або породжує спокусу, що відвертає нас від дійсності. В історичній свідомості, за всієї її достовірної об'єктивності, аж ніяк не байдужим є її зміст, вона є моментом нашого життя. Коли її використовують з метою пропаганди, вона справляє враження суцільної брехні про історію. Це вимагає від нас максимальної відповідальності у вирішенні завдання осмислення історії як цілісності.

Ми можемо по-різному ставитися до нашого історичного ґрунту: можна вбачати в ньому велич, таку втішну для наших сердець. У тому, що відбулося, що визначало наше становлення, що є для нас взірцем, ми черпаємо сили. Для нас не так важливо, коли саме жила велика людина. Все перебуває нібито в одній, позачасовій площині існуючого. За такого бачення історичну минувшину ми сприймаємо як щось нині наявне в нашому житті.

Проте минуле в його величі можна також розуміти як часову послідовність історичних явищ. Тоді ми запитуємо, коли і де відбулися ці явища. Цілісність крок за кроком сповнює безодню часу. Час розчленований. Не все було завжди, кожній добі притаманна своя велич. У значимому минулому траплялися злети й падіння. Бувають спокійні епохи, які породжують те, що, здається, існуватиме завжди, й несуть на собі відбиток одвічного. Бувають також поворотні епо-

хи, які у своїй завершеності начебто зачіпають самісінькі глибини людського існування. [...]

[...] Насамперед, завдяки чому ж існує історія? Завдяки тому, що людина є кінцевою, недовершеною й незавершеною істотою, оскільки перетворювана з часом людина мусить пізнавати вічне і може сягати цього тільки так. Незавершеність людини та її історичність — одне й те саме. Межами людини зумовлені її можливості: на Землі не може бути ідеального стану. Немає правильної світобудови. Не існує довершеної людини. Остаточні усталені стани можливі лише як повернення до природного плину подій. Усе мусить безперервно змінюватися, оскільки в історії постійно наявна незавершеність. Сама по собі історія неспроможна бути завершенною. Вона може наблизитися до кінця тільки через внутрішню недосконалість або космічну катастрофу.

Проте питання, чим же має бути в історії історичне як таке в його спрямованості до Вічного, змушує нас повернутися до нього, хоча неможливо остаточно з'ясувати, що таке історичне явище. Адже ми не божественні вершители, ми лише люди, які, вдаючись до власного розуму, прагнуть доторкнутися до історичного, яке шукаємо тим наполегливіше, чим краще його розуміємо. Історія — це водночас і нині суще, і його самоусвідомлення; історія збігається зі знанням історії.

...Історичний процес може перерватися через забуття, через втрату історичного надбання. Навіть майже неусвідомлювана усталеність способу життя й мислення, породжувана безсумнівною вірою, яка повсякденно формується усією сукупністю суспільних умов і нібито закорінена в глибинах нашого існування, — навіть ця сталість втрачає свою непохитність, коли даються ознаки зміни суспільного стану. Внаслідок цього переривається зв'язок повсякденності з традицією, руйнується історично явлений етос, усталені форми життя зазнають розпаду й утверджується суцільна невпевненість. Атомізована людина перетворюється на випадковий згусток життя, позаісторичний за своєю появою, утворюючи життєву масу, яка, будучи все ж таки людським життям, відверто чи приховано підвладна вітальній силі власного існування і потерпає, сповнена тривоги й страху.

Словом, ми є людьми не завдяки спадковості, а через традицію. Успадковане людиною є практично непорушним, проте традицію можна втратити абсолютно.

Своїм корінням традиція сягає доісторичних глибин. Вона охоплює все, що не є біологічно успадкованим, і становить історичну субстанцію людського існування.

Довга передісторія й коротка історія — в чому сенс цього розрізнення?

На початку історії знаходимо капітал людського існування, нібито почерпнутий з доісторичної епохи, не успадкований біологічно, але такий, що становить субстанцію, яку можна і примножити, й розтринькати. Це є чимось дійсно існуючим раніше від усякого мислення, чимось таким, чого не можна свідомо створити.

Ця субстанція вперше постає й виявляє себе через духовний рух, здійснюваний в історії. Завдяки йому відбуваються історичні зміни. В історії можуть утворюватися нові витoki, які, набуваючи реальності, — найяскравішим прикладом цього є *осьовий час*, — свого часу мають виявитися передумовами інших перетворень. Проте цей рух охоплює не все людство загалом, він здійснюється на вершинах окремих особистостей, там розквітає, там зазнає забуття, там і лишається незрозумілим і зрештою зникає. [...]

Ясперс К. Сенс і призначення історії.

Гумільов Л.

а

...Спостереження та їх узагальнення дають можливість відмітити незбігання соціальних і етнічних ритмів розвитку. Перший — це спонтанний безперервний рух по спіралі, другий — перервний, з постійними спалахами, інерція яких затухає при опорі середовища. Хронологічні соціальні зрушення, зміни формацій і етногенетичні процеси ніяк не збігаються. Іноді етнос, як, наприклад, російський, переживає дві–три формації, а інколи виникає і розпадається всередині однієї, як, наприклад, парфіняни або тюркюти. Суспільний розвиток людства є прогресивним, етноси ж приречені на зникнення.

Тепер можна зробити висновки. Етногенез — інерційний процес, де первинний заряд енергії (біохімічної, описаної В. І. Вернадським) витрачається внаслідок опору середовища, що веде до гомеостазу — рівноваги етносу з ландшафтним і людським оточенням, тобто перетворення його на релікт, коли він перебуває в пережитковому (персистентному) стані, позбавлений творчих сил. Власне, завдяки високому розжаренню пасіонарності відбувається взаємодія між суспільною і природними формами руху матерії, подібно до того, як деякі хімічні реакції відбуваються лише при високій температурі і в присутності каталізаторів. Імпульси пасіонарності як біохімічної енергії речовини, відбиваючись у психіці людини, створюють і зберігають етноси, які зникають, як тільки слабне пасіонарна напруга. <...>

Як відомо, усі природні закономірності ймовірні, і, відповідно, підлягають стохастичним закономірностям. Значить, чим вищий порядок, тим більш невідворотною є дія закономірності на об'єкт, і чим нижчий порядок, тим більше зростає роль випадковості, а тим самим і рівень свободи... І кожен порядок вимагає до себе уваги й спеціального підходу. Феномен етносу займає в цих межах проміжне положення. Тип руху в етносах — коливання, розвиток — інерційний і дискретний, стійкість забезпечується системними зв'язками, а неповторність і творчість — ефектом біохімічної енергії живої речовини — пасіонарністю, що відбивається психікою як на індивідуальному, так і на популяційному рівні.

Гумільов Л. Етногенез і біосфера Землі.

Бем Д. а

Поняття постіндустріального суспільства є значним узагальненням. Його значення можна легше збагнути, коли точно встановити п'ять вимірів або компонент терміна:

1. Економічна ділянка: перехід від товаровиробляючої до обслуговуючої економіки;
2. Поділ населення за родом занять: перевага професійно-технічного класу;
3. Осьовий принцип: провідна суспільна роль теоретичного знання як джерела нововведень і політичних формулювань;
4. Орієнтація на майбутнє: контроль технології і технологічної оцінки;
5. Ухвалення рішень: створення нової «інтелектуальної технології».

Створення економіки послуг... Завдяки цьому критерію перша й найпростіша характеристика постіндустріального суспільства полягає в тому, що більшість робочої сили стає зайнятою вже не в сільському господарстві або виробництві, а в галузі обслуговування, яка визначається згідно із залишковим принципом — торгівля, фінанси, транспорт, охорона здоров'я, відпочинок, науково-дослідна робота, освіта й управління...

Перевага професійно-технічного класу. Другим шляхом визначення постіндустріального суспільства є його визначення через зміну в професійних розподілах, тобто не лише через те, де люди працюють, але й через тип праці, яку вони виконують. Професія є значною мірою найважливішим визначником класу й розшарування в суспільстві...

Перевага теоретичного знання... Індустріальне суспільство є узгодженням машин і людей для виробництва продуктів. Постіндустріальне суспільство організується навколо знання з метою суспільного контролю й спрямування нововведень та змін; а це, у свою чергу, започатковує нові суспільні взаємини і нові структури, які мають скеровуватися політично....

Планування технології.... Постіндустріальне суспільство може бути здатним досягти нового виміру соціальної зміни — планування й контролю за технологічним зростанням...

... Яким чином зростання може підтримуватися без нової технології? Розвиток нового передбачення й «складання карт технічних прийомів» уможлиблюють нову фазу в економічній історії — свідомий, планомірний поступ технологічних змін і тому зменшення невизначеності щодо економічного майбутнього...

Виникнення нової інтелектуальної технології. «Найбільшим винаходом XIX століття, — писав Альфред Норт Уайтхед, — був винахід методу винаходу. Новий метод увійшов у життя...»

У такому ж таки дусі можна сказати, що методологічною перспективою другої половини XX століття є управління організованою складністю (складністю великих організацій і систем, складністю теорії з великим числом змінних), розпізнання і здійснення стратегій раціонального вибору в іграх проти природи та іграх між особистостями, а також розвиток нової інтелектуальної технології, яка наприкінці століття може стати такою ж визначною в людських справах, якою була машинна технологія для середини минулого століття...

Метою нової інтелектуальної технології є не більше й не менше, як реалізувати мрію соціального алхіміка: мрію про упорядкування масового суспільства... Як Паскаль хотів зіграти в кості з Богом, а фізіократи намагалися створити економічну мережу, яка вишикувала б усі мінові операції між людьми, так само теорія рішень шукає свою власну *tableau entire* (повну таблицю. — *Перекл.*) — компас раціональності, «найкраще» рішення для ситуацій вибору, що збивають людей з пантелику.

Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства